

Ks. Jan MIAZEK

LITURGIA W CZASACH OJCÓW KOŚCIOŁA

Treść: 1. Powstanie rodzin liturgicznych; 2. Liturgia rzymska; 3. Liturgia afrykańska; 4. Liturgia ambrożyjska; 5. Liturgia galijska; 6. Liturgia hiszpańska; 7. Liturgia celtycka.

Czas Ojców Kościoła to wyjątkowy okres w dziejach chrześcijaństwa. Edykt mediolański zupełnie odmienił sytuację chrześcijan w cesarstwie rzymskim i tym samym spowodował wielkie zmiany w życiu Kościoła. Chrześcijaństwo wychodzi z ukrycia i rozpoczyna wielkie dzieło ewangelizacji wszystkich dziedzin życia, w tym życia społecznego i politycznego. Nowe warunki wymagają gorliwego głoszenia Ewangelii, a powstające wtedy herezje określania prawdziwej wiary i jej obrony przed zniekształceniami. Ojcowie Kościoła są tymi ludźmi, którzy prowadzą Kościół nową drogą, stają się przez swą duchową działalność jego duchowymi ojcami na wszystkie czasy.

W tym czasie wielkich zmian kształtuje się również liturgia Kościoła. Wznoszone bazyliki wymagają teraz przygotowanej i już ściśle określonej liturgii co doprowadzi do powstania ksiąg liturgicznych. Ojcowie Kościoła prawie wszyscy byli biskupami, Leon Wielki i Grzegorz Wielki nawet papieżami. Jako biskupi często sprawowali liturgię, musieli się troszczyć o jej stan w swoich Kościołach, na pewno starali się wyjaśniać liturgię swoim wiernym. Powstaje zatem pytanie jaka była to liturgia. Przyzwyczajeni od wieków do tego, że w Kościele sprawowana jest jedna, rzymska liturgia zwykle zapominamy, że nie zawsze tak było. W czasach Ojców liturgia rzymska była jedną z wielu liturgii istniejących w Kościele Zachodnim, obok niej istniały i przeżywały swój rozkwit także inne liturgie. Kreśląc obraz liturgii ówczesnego Kościoła zwróćmy uwagę na tych Ojców, którzy na liturgię wywarli trwałe wpływy.

1. Powstanie rodzin liturgicznych

Powstanie rodzin liturgicznych w Kościele tak Wschodnim jak i Zachodnim należy łączyć z dużymi zmianami zachodzącymi w IV wieku tak w cesarstwie, jak i w Kościele. Cesarstwo wchodzi w nowy okres swych dziejów, dochodzą w nim do głosu prądy odśrodkowe, rośnie w nim rola prowincji, jego stolica zostaje przeniesiona na Wschód. Kościół po 313 roku może swobodnie rozwijać swoją działalność, organizuje teraz swoje życie w nowych warunkach i staje wobec nowych, nieznanych dotąd wyzwań. Wyjątkowego znaczenia nabierają w Kościele siedziby biskupów związane z tradycją apostołską. Pokrywają się one z metropoliami imperium będącymi ośrodkami życia politycznego, kulturalnego czasem językowego. Wymienione bi-

skupstwa stają się teraz centrami życia kościelnego, ich liturgia, podobnie jak życie duchowe, promieniuje na całe rejony. Z tych biskupstw chrześcijaństwo oddziałuje na prowincje, stąd też podejmowana jest działalność misyjna. Wspólnoty chrześcijańskie mniejszych miast i ośrodków ciągną ku tym centrom, przyjmują ich liturgię, naśladują tradycję.

Czynnikiem decydującym o powstaniu różnych liturgii stał się jednak język. Oficjalnym językiem imperium była łacina ale obok tego języka przyjął się powszechnie język grecki zwany koine również na Zachodzie. Oprócz tego istniały wśród ludu nadal żywe języki narodowe. Język grecki stał się w Kościele językiem liturgii w tym języku przecież czytano księgi Starego i Nowego Testamentu. Stopniowo jednak do liturgii wchodziły języki narodowe, zaczyna się ten proces od liturgii słowa, stało się tak najpierw prawdopodobnie w Afryce, doszło do tego i w Rzymie. Zdecydowały o tym względy duszpasterskie: Kościół chciał, aby wszyscy wierni mogli w pełni przyjmować bogactwo słowa Bożego. W IV wieku dokonuje się przejście z języka greckiego na łacinę w liturgii eucharystyczno-sakramentalnej. Ta druga zmiana językowa zbiega się w czasie z powstaniem rodzin liturgicznych. W tym właśnie okresie w niektórych liturgiach dokonana się prawdziwa i właściwa reforma liturgiczna. Na Wschodzie, w Antiochii i Aleksandrii ukształtują się dwie wielkie rodziny liturgiczne wschodnie. Na Zachodzie dokonuje się podobna przemiana. W Rzymie w połowie IV wieku język grecki jest zastępowany w liturgii przez łacinę, ostatecznie dokonana się to za papieża Damazego: stało się tak ze względów duszpasterskich. Na Wschodzie przejście od greki do języków narodowych polegało zwykle na przetłumaczeniu istniejących tekstów oraz dostosowaniu istniejącej liturgii do miejscowej kultury i potrzeb ludu. W Rzymie obserwujemy odmienny proces: tutaj powstaje teraz liturgia typowo łacińska, tak dalece odmienna od dotychczasowej, że nie można w niej rozpoznać tej grecko-wschodniej dotąd będącej w użyciu. Podobny proces objął cały Zachód: w poszczególnych wielkich prowincjach doszło do takiej samej przemiany liturgicznej. W ten sposób w IV-V wieku powstała liturgia zachodnia i przyjęła różne formy: stała się ona wyrazem jakże głęboko przeżytego chrześcijaństwa. Liturgia zachodnia, której językiem jest język łaciński, przeżyje okres wielkiej twórczości, szukać będzie nowych form wyrazu czerpiąc z bogactwa miejscowej kultury i starając się odpowiedzieć na potrzeby wiernych. Do dziś podziwiamy ten czas rozkwitu liturgii, który wywarł decydujący wpływ na liturgię Kościoła wszystkich wieków.

Poszczególne rodziny liturgiczne mają swoje własne dzieje, okresy wznoszenia, ale i czas zastoju. Wszystkie liturgie przechodziły jednak wspólne im etapy rozwoju. Możemy to dokładnie śledzić na przykładzie liturgii rzymskiej dzięki zachowanym świadectwom.

Długi okres przygotowania poprzedzał powstanie własnej liturgii. Przygotowanie oznaczało w tym wypadku długie duchowe życie Kościoła w wielu jego wymiarach. Istnienie stałego i trwałego środowiska kościelnego, podejmowanie problematyki teologicznej, powstanie ognisk życia duchowego, rozwój ogólnej kultury, wszystko to przygotowywało Kościół do przyszłego, nieprzewidywanego zadania. Warunki takie siłą rzeczy posiadały Kościoły dużych, rozwiniętych pod każdym względem miast.

W czasie dokonujących się w IV wieku ogólnych zmian w liturgii przychodzi potrzeba nowych tekstów modlitewnych i śpiewów. Następuje okres obfitej spontanicz-

nej twórczości, powstawania wielu nowych kompozycji liturgicznych. Znajdowali się wtedy zwykle ludzie obdarzeni zdolnościami literackimi i posiadający pogłębioną wizję tajemnicy zbawienia zdobytą przez refleksję i modlitwę. Powstają modlitwy dobre pod względem teologicznym i literackim. W tym czasie twórczości ujawnia się niewidoczne czasem dotąd życie wewnętrzne Kościoła.

Okres żywej twórczości przynosząc bogactwo tekstów, niósł też ze sobą zamieszanie i możliwy nieład w liturgii. Logicznym zatem następstwem tego jest trzeci etap rozwoju danej rodziny liturgicznej. Przychodzi teraz czas porządkowania i kompilacji jednej księgi liturgicznej. Celem tego działania jest ustalenie ładu w liturgii. Autor księgi liturgicznej posiada już w umyśle wizję liturgii, planuje rozmieszczenie tekstów liturgicznych. Posiada jednak wiele tekstów, za dużo na jedną księgę: musi teraz wybierać i wybiera teksty według swego rozeznania najlepsze. Tak dochodzi do powstania pierwszych kompletnych i uporządkowanych ksiąg liturgicznych: nie dotrwały one do naszych czasów. Domyślamy się ich istnienia badając szczegółowo późniejsze księgi.

Nie wszystkie znane nam liturgie zachodnie przeszły ten pełny proces rozwojowy od spontanicznej twórczości do powstania ksiąg liturgicznych, niektóre zatrzymały się w pewnym momencie rozwoju i to zdecydowało o ich późniejszym istnieniu¹

2. Liturgia rzymska

Liturgia rzymska jest to liturgia sprawowana przez Kościół w Rzymie. Decydującym dla powstania i rozwoju tej liturgii było wprowadzenie do modlitw języka łacińskiego używanego już wcześniej w liturgii słowa. Od tego czasu zaczyna się okres bogatej twórczości liturgicznej. W tak powstającej liturgii znalazł odbicie duch kultury rzymskiej. W porównaniu z liturgiami wschodnimi i innymi liturgiami zachodnimi liturgia rzymska odznaczała się zatem prostotą, krótkością tekstów, jasnością w formułowaniu myśli, umiarkowaniem w wyrażaniu uczuć. Powstające teksty modlitw posiadały głęboki duchowy wymiar oraz wypracowany charakter literacki. Wtedy powstał schemat modlitw mszalnych aktualny do dziś. Oracje zmieniały się w zależności od okresu liturgicznego, święta czy charakteru celebry. Liturgia rzymska posiadała, powstała wtedy stopniowo, jedną modlitwę eucharystyczną zwaną Kanonem Rzymskim. Zapoznanie się z tekstami modlitw ukazuje jak liturgia rzymska była jednak mocno związana z życiem tej właśnie wspólnoty wierzących. W modlitwach znajdujemy echo wydarzeń politycznych, problemów pastoralnych, trudności teologicznych.

Liturgia w Rzymie: życie Kościoła w tak wielkim mieście wymagało zróżnicowanego życia liturgicznego. Inaczej zatem wyglądała liturgia papieska niż liturgia sprawowana przez kapłanów w kościołach tytularnych. Kościoły cmentarne i bazyliki znajdujące się poza murami też miały sobie właściwą liturgię. Kapłani sprawowali tu liturgię dla miejscowej ludności oraz troszczyli się o kult męczenników. Liturgia pa-

¹ Por. S. MARSILI, *Le famiglie liturgiche, Anàmnese 2, La liturgia. Panorama storico generale*, Casale 1978, 55-62; B. NADOLSKI, *Liturgika I. Liturgika fundamentalna*, Poznań 1989, 37-48.

pieska zajmowała wyjątkowe miejsce. Zawsze pozostawała wzorem dla innych Kościołów. Papież celebrował liturgię nie tylko w swojej katedrze, ale udaje się tam, gdzie żyje jego lud. Powstaje w ten sposób tak zwana „liturgia stacyjna”: lud zgromadzony w wyznaczonym kościele udaje się w procesji do kościoła, w którym będzie odprawiał liturgię papież. Liturgia stacyjna nabierała znaczenia w Wielkim Poście: poszczególne dni tego okresu gromadziły wiernych w wyznaczonych kościołach. Papieska liturgia stacyjna wywarła wpływ na inne Kościoły, które w dużych miastach naśladowały rzymski zwyczaj przygotowania do świąt wielkanocnych.

Sakramentarze rzymskie pozwalają nam na poznanie tej starożytnej liturgii. Najstarszy z nich, Sakramentarz z Werony, pochodzący z drugiej połowy VI wieku, jest zbiorem formularzy mszalnych ułożonych według roku cywilnego. Sakramentarz Gelazjański starożytny, zredagowany w okolicy Paryża przy końcu VII wieku, zawiera w treści rzymskie teksty liturgiczne sięgające VI wieku. Jest to pierwszy prawdziwy sakramentarz, zawiera teksty liturgiczne na cały rok, msze o świętych są w nim oddzielone od mszy okresów liturgicznych. Sakramentarz Gregoriański zredagowany za papieża Honoriusza (+638) zawiera liturgię papieską. Oba wymienione sakramentarze – gelazjański i gregoriański – odpowiadały prawdopodobnie dwóm rodzajom liturgii sprawowanej w Rzymie. Sakramentarzem gelazjańskim posługiwali się kapłani odprawiający liturgię w kościołach tytularnych Rzymu, sakramentarz gregoriański był księgą liturgiczną papieża.

Wyjątkowe miejsce w historii rzymskiej zajmuje Leon Wielki (440-461). Przekonanie, że papież Leon wiele uczynił dla liturgii spowodowało, iż znaleziony w Weronie w 1735 roku Sakramentarz z Werony, pierwszy jego wydawca przypisał właśnie temu papieżowi. Jeszcze dziś sakramentarz ten bywa nazywany Sakramentarzem Leoniańskim. Badania prowadzone nad sakramentarzami rzymskimi wykazały, że niektóre modlitwy liturgiczne pochodzą od Leona: wskazuje na to myśl w nich zawarta oraz słownictwo właściwe papieżowi. Myśl i słownictwo poznajemy z Mów, to nas prowadzi do odkrycia autorstwa. Papież Leon Wielki, jako biskup Rzymu, celebrował liturgię i nauczał o liturgii, troszczył się o życie liturgiczne Kościoła. Ucząc o liturgii wypowie słowa oddające jej istotę: wszystko, co widzialne było w naszym Zbawicielu, przeszło w sakramenty (Mowa 74,2). Szczególnie wiele uwagi poświęca Leon nauce o roku liturgicznym. Poszczególne święta nie są dla niego tylko zwykłym wspomnieniem tajemnic życia Chrystusa, święto pozwala wiernym „dziś” w tej tajemnicy uczestniczyć. Papież w sposób szczególny zwraca uwagę na Boże Narodzenie, które wtedy zyskiwało znaczenie, ukazuje związek Bożego Narodzenia z Tajemnicą paschalną Chrystusa. Nauczanie Leona Wielkiego ciągle karmi duchowo Kościół.

Podobnie wyjątkowe miejsce w liturgii rzymskiej zajmuje Grzegorz Wielki (590-604). Tradycja Kościoła widziała w Grzegorzcu reformatora liturgii rzymskiej, prowadzone badania potwierdzają, iż tak rzeczywiście było. Papież odnowił liturgię sprawowaną w Rzymie, uporządkował ją, uprościł, dostosował do nowych warunków życia. Papież chce, aby lud jak najliczniej uczestniczył w liturgii, przeżywał ją głęboko, z liturgii czerpał moc do chrześcijańskiego życia. Papież Grzegorz zorganizował ostatecznie wielkopostną liturgię stacyjną, w dniach nieszczęść i zagrożeń organizował procesje pokutne ulicami miasta. Wprowadził też zmiany w liturgii mszalnej: zmniejszył liczbę czytań z trzech do dwóch, uporządkował czytania, zmniejszył ilość

modlitw liturgicznych. Zmienił miejsce modlitwy Pańskiej w liturgii eucharystycznej: ma być ona teraz odmawiana zaraz po modlitwie Eucharystycznej, łamanie Chleba zostaje przesunięte i ma miejsce po Ojcze nasz. Podobnie od czasów Grzegorza znak pokoju w liturgii rzymskiej przekazywany jest przed Komunią św., a nie przed przygotowaniem darów. Tradycja uważała Grzegorza za autora sakramentarza zwanego Sakramentarzem Gregoriańskim. Jest to jednak tradycja późna, sięgająca połowy VIII wieku. Przypuszczamy, iż uprzednio mógł istnieć wcześniejszy tekst sakramentarza: ten pierwszy zbiór mógł pochodzić od Grzegorza. Oficjalny śpiew liturgiczny w Kościele nosi nazwę gregoriańskiego: w ten sposób tradycja wskazała na zasługi Grzegorza w uporządkowaniu śpiewu kościelnego.

Św. Hieronim, jeszcze jeden z wielkich Ojców Kościoła, wiele uczynił dla liturgii. Pismo Święte zajmuje wyjątkowe miejsce w liturgii, psalmy są codzienną modlitwą Kościoła, modlitwy liturgiczne pełne są słów zaczerpniętych z Biblii. Całe pokolenia chrześcijan uczestnicząc w liturgii, żyły dziełem św. Hieronima²

Liturgia rzymska nie obejmowała swym zasięgiem całej Italii. W tym okresie czasu Italię najeżdżają barbarzyńcy, jest tu dalej obecne politycznie Bizancjum. Do końca VI wieku Rzym posiadał jurysdykcję nad regionami centralno-południowymi półwyspu. Na północy największym ośrodkiem był Mediolan, nadto zaś takie znaczne ośrodki jak Aquileja, Rawenna, Turyn itp. W miastach tych powstawały liturgie lokalne. Jedne z nich zanikały zaraz po powstaniu, inne nie osiągnęły spodziewanego rozwoju, jeszcze inne osiągnąwszy rozwój żyły krótko. Trwała tutaj często stara liturgia rzymska, dochodziły do niej wpływy obce. Liturgie te poznajemy z zachowanych ksiąg, uchwał synodów, zabytków architektury, kronik, kazań czy korespondencji biskupów.

Wśród zapomnianych już dziś liturgii znajduje się liturgia akwilejska. W starożytności Akwileja była znaczącym miastem. Liturgię jej poznajemy z zachowanych homilii, bowiem nie dotrwały jej księgi liturgiczne. Kościół w Akwilei promieniował na sąsiednie wspólnoty. Niestety, późniejsze wydarzenia zewnętrzne i wewnętrzne zahamowały jego rozwój, co odbiło się również na liturgii. Już po epoce patrystycznej Akwileja przyjęła liturgię rzymską. Liturgia w Rawennie była to liturgia Kościoła żyjącego w stolicy cesarstwa Zachodniego. Liturgia ta była zakorzeniona w liturgii rzymskiej, ale zarazem otwarta na wpływy mediolańskie, akwilejskie oraz wpływy liturgii wschodniej. Poznajemy ją z homilii św. Piotra Chrysologa. Wyjątkowym dokumentem jest Rotulus z Rawenny, zbiór oracji adwentowych. Liturgia Kampanii-Benewentu: pomimo bliskości Rzymu i zależności od niego, trwały w tym rejonie Italii lokalne zwyczaje liturgiczne. Liturgię tę poznajemy z odpisów anglosaskich: tak daleko swoje zwyczaje ponieśli mnisi-misjonarze. Przypominamy te starożytne tradycje liturgiczne, bowiem chcemy ukazać pluralizm praktyk liturgicznych w epoce patrystycznej nawet tak blisko Rzymu³

² Por. M. AUGÉ, *Liturgia*, Milano 1992, 33-34; E. CATTANEO, *Il culto cristiano in Occidente*, Roma 1978, 114-132.

³ Por. A. KING, *Liturgies anciennes*, Tours 1961, 1-103; C. MAGGIONI, "Le antiche liturgie italiane non romane", *Rivista liturgica* 80(1993) nr 4-5, 463-483.

3. Liturgia afrykańska

Liturgia afrykańska obejmowała swym zasięgiem Afrykę północną, trwała od początku powstania tutaj chrześcijaństwa do jego zaniku spowodowanego najazdem wandalów, a potem islamu. Nadal aktualne pozostaje pytanie, czy był to ryt oryginalny, czy też była to lokalna odmiana liturgii rzymskiej. Jest to pierwsza liturgia na Zachodzie, która z greki przeszła na język łaciński. Wydaje się, że zatem nie mogła być zwykłą liturgią rzymską, która do czasów papieża Damazego (+384) używała języka greckiego w modlitwach. Na ogół przyjmuje się, że liturgia afrykańska wywarła wpływ na powstanie liturgii galijskiej i hiszpańskiej. Nie posiadamy żadnych ksiąg tej liturgii i dlatego nie możemy jej dokładnie opisać. W badaniach opieramy się jedynie na wzmiankach i informacjach zawartych w pismach takich pisarzy jak Tertulian (+ok. 220), Cyprian (+258) oraz innych z okresu już późniejszego. Wiadomości o liturgii zawierają też uchwały synodów afrykańskich z IV i V wieku, synody te mówią o istniejących już zbiorach tekstów liturgicznych (libelli).

Święty Augustyn, urodzony w 354 roku w Tagaście w Afryce Północnej, został biskupem Hippony i przez trzydzieści cztery lata był pasterzem tego Kościoła, aż do śmierci w 430 roku w czasie oblężenia tego miasta przez Wandalów. Dzieła św. Augustyna pozwalają nam poznać liturgię afrykańską jego czasów, już rozwiniętą i zorganizowaną. Spójrzmy jednak przed tym, na liturgiczną drogę Augustyna. Augustyn został wychowany w liturgii afrykańskiej, ale kiedy udał się na studia do Rzymu zetknął się z kształtującą się właśnie liturgią rzymską. Kiedy udał się do Mediolanu poznał liturgię mediolańską w tym czasie porządkowaną i ubogacaną przez św. Ambrożego. W liturgii ambrożyjskiej przyjął chrzest, bierzmowanie i uczestniczył w pierwszej swej Eucharystii. Augustyn wraca do Afryki i jako najpierw kapłan, a potem biskup, celebrował liturgię afrykańską, troszczył się o nią, pouczał o liturgii wiernych, do liturgii nawiązuje w swoich homiliach. Opierając się na dziełach Augustyna możemy w dużym stopniu odtworzyć liturgię niedzielną w Hipponie. Rozpoczyna ją wejście biskupa do bazyliki, potem ma miejsce liturgia słowa, liturgia eucharystyczna. Modlitwa eucharystyczna była jeszcze zapewne improwizowana, znak pokoju po Ojczy nasz, przed Komunią. Wiele informacji znajdziemy o przeżywaniu Nocy paschalnej i sprawowaniu sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Dowiadujemy się o kulcie męczenników, o kulcie zmarłych, pobożności ludowej i niektórych praktykach lokalnych. Augustyn przez swoje nauczanie stawał się mistagogiem, prowadził uczestników liturgii w głąb sprawowanego misterium⁴

4. Liturgia ambrożyjska

Liturgia ambrożyjska, nazywana też liturgią mediolańską, obejmowała swym zasięgiem tereny północnej Italii. Mediolan, główna stolica biskupia tego regionu i siedziba administracji państwowej, był i jest jej centrum. Powstała, podobnie jak inne

⁴ Por. M. AUGÈ, *Introduzione alle liturgie occidentali*, Roma 1992, 29-33; F. VAN DER MEER, *Sant'Agostino pastore d'anime*, Roma 1971, 617-867; A.G. HAMMAN, *Życie codzienne w Afryce Północnej w czasach św. Augustyna*, Warszawa 1989, 229-271.

liturgie zachodnie, w tym czasie formowania się na Zachodzie nowego typu liturgii. Znajdujemy w niej tradycję sięgającą starożytności rzymskiej, odkrywamy także elementy zaczerpnięte z liturgii wschodniej i z liturgii galijskiej, dostrzegamy wpływ liturgii Rzymu. Stąd jedni są zdania, że liturgia ambrożyjska jest pochodzenia wschodniego, drudzy podkreślają jej rzymskie korzenie, wreszcie trzecia grupa badaczy mówi o pochodzeniu w części rzymskim i w części wschodnim. Kardynał Schuster, biskup Mediolanu, badacz tej liturgii mówił, iż jest ona kompromisem pomiędzy Wschodem i Zachodem. W Mediolanie w IV wieku przebywał dwór cesarski, tutaj spotykały się różne narodowości ówczesnego świata rzymskiego. Pomimo tych różnorodnych wpływów liturgia mediolańska jawi się jako oryginalna i bogata, zachowała na zawsze swą specyfikę i wyjątkowość pośród wszystkich liturgii zachodnich.

Liturgia mediolańska wiele zawdzięczała św. Ambrożemu, bierze nawet nazwę od jego imienia. Święty Ambroży nie był jej twórcą, ale wycisnął na niej wyjątkowy ślad. Mediolan prawdopodobnie już przed jego przyjściem miał własną liturgię, przed nim było już dziesięciu biskupów. Podobnie po Ambrożym niektórzy jego następcy poświęcali wiele uwagi liturgii. Swój największy rozwój liturgia przeżywała od IV do VII wieku. Księgi liturgiczne dziś nam znane powstały o wiele później i dlatego do redagowanych wtedy ksiąg weszło wiele z liturgii rzymskiej.

Św. Ambroży pochodził ze znakomitej rodziny rzymskiej, w Rzymie odbył studia i z Rzymu przybył do Mediolanu. Niespodziewanie wybrany biskupem kierował Kościołem mediolańskim od 374 do 397 roku. Przypominamy te wydarzenia życia, bowiem mają one także liturgiczne znaczenie. Ambroży wychowany w Rzymie stykał się z ówczesną liturgią rzymską, która dopiero rozpoczynała swój rozwój po otrzymaniu przez Kościół wolności. Przybył do Mediolanu, który już posiadał swoją własną liturgię różną od rzymskiej. Ambroży, jako długoletni i wielki biskup, wywarł niezatarty wpływ na jej rozwój. Musiał to być duży wpływ, skoro liturgię mediolańską zaczęto nazywać liturgią ambrożyjską. Domyślamy się, że Ambroży pochodzący z Rzymu, nawiązywał do rzymskiej tradycji liturgicznej.

Badacze liturgii ambrożyjskiej mówią o jej romanizacji przez Ambrożego. Wydaje się, że do czasu Ambrożego w Mediolanie używano jeszcze w liturgii języka greckiego. W tym właśnie okresie, za papieża Damazego (+384), język łaciński wchodzi do liturgii eucharystycznej w Rzymie, już cała Msza święta sprawowana jest po łacinie. Podobnie uczynił teraz św. Ambroży w Mediolanie: tutaj także doszło do przejścia z greki na łacinę. Jest to może śmiała hipoteza, ale została wysunięta. Liturgia ambrożyjska używała Kanonu Rzymskiego: najstarszy jego tekst cytuje Ambroży w swym dziele *De Sacramentis*. Znow może to wskazywać na to, że to właśnie Ambroży wprowadził Kanon Rzymski, uporządkowany przez papieża Damazego do liturgii ambrożyjskiej, zastępując nim dotychczasowy, budzący u nowego biskupa zastrzeżenia teologiczne. Wydaje się, że Ambroży zorganizował liturgię Wielkiego Postu w Mediolanie na wzór liturgii rzymskiej oraz wprowadził na wzór Rzymu święto Bożego Narodzenia. Ambroży troszczył się o rozwój liturgii w swoim Kościele: dbał o śpiewy liturgiczne, propagował hymny, pielęgnował uroczyste wigilie, chciał, aby cały lud rozumiał liturgię i w niej żywo uczestniczył.

Dzieło św. Ambrożego kontynuowali inni. W czasach Ambrożego Mediolan przyjął Kanon Rzymski, potem w końcu IV wieku także układ oracji mszalnych, zmienia-

jących się w zależności od świąt. Prawdopodobnie w połowie V wieku arcybiskup Mediolanu św. Euzebiusz ułożył pierwszy sakramentarz, który nie dotrwał do naszych czasów. Jeśli nie doszło do powstania sakramentarza, to z całą pewnością powstawały *Libelli Missarum*, które zwykle poprzedzały sakramentarz. Księgi liturgiczne znane nam dziś powstały o wiele później, w IX wieku i dlatego weszło do nich wiele elementów z liturgii rzymskiej. Liturgia ambrożyjska ostała się w średniowieczu, kiedy to w całym Kościele Zachodnim wprowadzano liturgię rzymską i jest żywa do dziś⁵

5. Liturgia galijska

Liturgia galijska powstała w Kościołach południowej Galii. Gdy w Rzymie tworzyła się nowa, własna już liturgia, tutejsze Kościoły naśladowały to, co działo się w stolicy chrześcijaństwa. Kościoły naśladowały Rzym w metodzie, ale tworząc liturgię odwoływały się do własnego rozumienia wiary, własnego stylu literackiego i własnych form pobożności. Dlatego to obrzędy, a zwłaszcza modlitwy tak bardzo różnią się od podobnych w liturgii rzymskiej. Liturgia galijska lubi modlitwy długie i rozlewne przez co stają się one bardziej zrozumiałe i łatwiejsze dla ludu niż krótkie i zwarte modlitwy rzymskie. Mnoży też modlitwy prowadząc do wydłużania całej celebry. Zamiłowanie do obrzędowości i dramaturgii to cechy, które znów odróżniają tę liturgię od prostej i tak oszczędnej w znakach liturgii rzymskiej. Liturgia galijska pragnie w obrzędach przywołać i przedstawić celebrowaną tajemnicę. W ten sposób celebra przyjmuje uroczysty charakter, przemawia do ludu nie tylko przez słowa, ale także przez bogatą obrzędowość. Przykładem może być udramatyzowana procesja palmowa czy adoracja krzyża w Wielki Piątek. Właśnie w Galii zostaną rozbudowane proste w liturgii rzymskiej obrzędy poświęcenia kościoła. O ile w Rzymie głównym punktem poświęcenia kościoła było odprawienie w nim Mszy świętej, to w Galii dodano pełne symboliki obrzędy. Biskup uroczysto wchodził do nowej świątyni, brał ją w posiadanie przez wypisanie greckiego i łacińskiego alfabetu na posadzce. Kropił ołtarz, kościół od zewnątrz i wewnątrz. Namaszczał ołtarz i ściany w dwunastu miejscach, umieszczał relikwie. Dopiero po tych obrzędach zaczynała się liturgia mszalna. W podobny sposób zostały rozbudowane obrzędy święceń czy też inne poświęcenia.

W liturgii Mszy świętej należy zwrócić uwagę na budowę Modlitwy eucharystycznej. Liturgia galijska, w odróżnieniu od rzymskiej, nie ma jednej Modlitwy eucharystycznej, ale posiada Modlitwę eucharystyczną zmienną, fragmenty, które bezpośrednio poprzedzają i występują po słowach konsekracji zmieniają się każdego dnia. Zmienność wszystkich elementów Modlitwy eucharystycznej pozwalała na wiązanie ich treści z tematyką roku liturgicznego. Należy zaznaczyć, że nie doszło jednak do wypracowania dojrzałego schematu takiej Modlitwy eucharystycznej.

Liturgia galijska powstała w południowej Galii, skąd rozszerzała się na cały kraj, dotarła do kraju Franków. Domniemanym centrum liturgii galijskiej było Arles, biskupstwo o dużym znaczeniu, miejsce wielu synodów prowincjonalnych. Ostatecznie

⁵ Por. A.M. TRIACCA, *La liturgia ambrosiana, Anàmnesis 2*, dz. cyt., 88-110; P. BORELLA, *Il rito ambrosiano*, Brescia 1964, 35-72; M. AUGÉ, *Introduzione*, dz. cyt., 73-81.

jednak nie doszło do wytworzenia wielkiego i znaczącego centrum tej liturgii. Pomimo starań podejmowanych przez synody, nie doszło też do ujednoczenia liturgii w całym kraju. Rzecz znamienita, nie doszło też do ujednoczenia ksiąg liturgicznych, pomimo podejmowanych wysiłków. Do naszych czasów zachowały się jedynie fragmenty ksiąg z VI i połowy VII wieku. Celebrowano zatem tę liturgię w Galii z licznymi lokalnymi tradycjami i zwyczajami.

Liturgia galijska od samego początku czuła się zagrożona przed docierającą do Galii liturgią rzymską. Rosnące kontakty z Rzymem ułatwiały jej przyjmowanie i rozszerzenie się w Galii. Udający się do Rzymu biskupi, duchowni, mnisi i pielgrzymi poznawali liturgię Wiecznego Miasta i przywozili stamtąd liturgiczne księgi. Liturgia papieskiego Rzymu cieszyła się wielkim uznaniem w Galii, przychodząca różnymi drogami nie napotykała większych oporów. Wprowadzała pewną jedność w liturgii tak zróżnicowanej w Galii.

Wiele informacji o liturgii galijskiej znajdujemy w mowach Cezarego z Arles (+542) i pismach Grzegorza z Tours (+594). Cezary z Arles dokładał wiele starań o wprowadzenie jedności w liturgii galijskiej, utrzymywał jedność swego Kościoła z Rzymem, przez co przyczynił się do przenikania liturgii rzymskiej. Przewodził pięciu synodom, z których dwa miały duże znaczenie dla porządkowania liturgii. Z jego kazań dowiadujemy się, że Msza zwykle zaczynała się po tercji i trwała około dwóch godzin. Grzegorz z Tours w swej *Historii Franków* podaje wiele szczegółów dotyczących liturgii galijskiej.

Już po okresie patrystycznym liturgia galijska zostanie zastąpiona przez liturgię rzymską. Karol Wielki w całym swym cesarstwie wprowadził liturgię rzymską. Kościół w Galii stracił w ten sposób własną liturgię, ale przyjmując rzymską wprowadził do niej wiele swoich modlitw, obrzędów i tradycji. Wtedy elementy liturgii galijskiej na stałe weszły do liturgii rzymskiej i trwają w niej do dziś, pozostały pomimo reformy Soboru Watykańskiego drugiego⁶

6. Liturgia hiszpańska

Liturgia hiszpańska powstała na półwyspie iberyjskim i była liturgią Kościołów Hiszpanii tutaj istniejących. Nazywana bywa liturgią wizygocką: jest to nazwa logiczna, bowiem jej największy rozkwit nastąpił w VII wieku wraz z rozkwitem królestwa wizygockiego. Jednak trzeba pamiętać, że liturgia ta istniała już przed przybyciem Wizygotów, tworzyli ją ludzie o kulturze hiszpańsko-rzymskiej. Inna nazwa to liturgia mozarabska: odnosi ona liturgię do czasu, w którym chrześcijanie żyli pod okupacją arabską. Nazwa pochodzi od kardynała Cisnerosa, który w 1500 roku wydał Mszał, a w 1502 brewiarz: wtedy to mszał nazwano mozarabskim. Tenże kardynał ufundował w 1502 roku w katedrze w Toledo kaplicę „Corpus Christi”, w której sprawowano liturgię w rycie hiszpańskim. Widzimy, że tej nazwy nie można odnosić do liturgii hiszpańskiej, bowiem istniała ona przed inwazją arabską. Najwłaściwsza

⁶ Por. M. AUGÉ, *Introduzione...*; dz. cyt., 34-46; A. KING, *Liturgies anciennes*, dz. cyt., 105-135; J. PINELL, *La liturgia gallicana, Anâmnesis 2*, dz. cyt., 62-67.

nazwa to liturgia hiszpańska, dwie pozostałe nazwy oznaczają jedynie pewną epokę w całej historii rytu hiszpańskiego.

Trudno odpowiedzieć na pytanie o pochodzenie liturgii hiszpańskiej, wiele tu niejasności. Należy przyjąć, że liturgia hiszpańska rozwinęła się w oparciu o liturgię pochodzącą z Afryki łacińskiej. Niestety, zbyt uboga dokumentacja nie pozwala na określenie zakresu tego wpływu. W liturgii tej odkrywamy wpływy wschodnie, nie można też zapominać o wpływach Mediolanu i liturgii galijskiej. Każda liturgia rozwija się i organizuje według swych możliwości i potrzeb: tak było i w wypadku liturgii hiszpańskiej. Przechodziła ona przez poszczególne fazy rozwoju: od III do VI wieku jest to czas kontaktu z innymi Kościołami, branie wzorów z innych liturgii, powstawania różnych tradycji na całym półwyspie. Drugi okres, od początku VI wieku do końca VII, to czas wielkiej liturgicznej twórczości. Wpłynęła na to nowa sytuacja polityczna powstała z obecności Wizygotów i ich nawrócenia z arianizmu na katolicyzm ogłoszonego oficjalnie na III synodzie w Toledo w 589 roku. W głównych metropoliach Hiszpanii (Tarragona, Sewilla, Toledo) powstały i długo istniały szkoły eucharystyczne, które rozpoznajemy do dziś badając zachowane teksty liturgiczne. W formowaniu i rozwoju liturgii hiszpańskiej mają swoje znaczące miejsce wielcy ojcowie Kościoła hiszpańskiego. W Hiszpanii działali pisarze teologiczni jeszcze przez cały VII wiek, dłużej niż na pozostałych terenach imperium zachodniorzymskiego. Należał do nich Justus, biskup Urgello (pierwsza połowa VI wieku), Marcin z Bragi (+579), Jan z Leidy (połowa VII wieku). Na szczególną uwagę zasługuje Leander, biskup Sewilli (+601) oraz jego brat, Izydor, następca na biskupstwie w Sewilli (+636), nazywany ostatnim Ojcem Kościoła na Zachodzie. Izydor napisał dwie księgi *O obowiązkach kościelnych*, które zawierają informacje na temat hiszpańskiej liturgii Mszy świętej i świąt. Wielkie znaczenie dla życia Kościoła miały synody, zwłaszcza te z czasów wizygockich: od 540 roku do 681 zwołano 24 synody. Duże znaczenie dla życia liturgicznego miał IV synod w Toledo (633 rok), któremu przewodniczył św. Izydor. Drugi kanon tego synodu stwierdza, że powinien być tylko jeden sposób celebrowania liturgii, bowiem ona jest wyrazem jedności wiary i jedności królestwa. W tym twierdzeniu widać troskę zebranych biskupów o zachowanie jedności liturgii hiszpańskiej, przebija z tego świadomość, iż Kościół hiszpański posiada własną liturgię. Jako zasłużonych dla liturgii trzeba jeszcze wymienić trzech świętych arcybiskupów Toledo: Eugeniusza II (+657), Ildefonsa (+667) i Juliana (+690). Tak sprzyjająca sytuacja polityczna, wyjątkowa w ówczesnej Europie, pozwalała na spokojny rozwój liturgii. Liturgia hiszpańska miała czas na rozwój. Dzięki temu w końcu VII wieku doszło do modyfikacji ksiąg, której miał dokonać Julian, biskup Toledo (+690). Prawdopodobnie zebrał w cztery tomy teksty liturgiczne przeznaczone do celebracji Mszy i oficium, tworząc tzw. *Liber mysticus*. Na koniec warto jeszcze zwrócić uwagę na wielki wkład ojców hiszpańskich w rozwój liturgii. Inwazja arabów zapoczątkowana w 711 roku zmieniła życie polityczne i religijne Hiszpanii na całe wieki⁷

⁷ Por. M. AUGÉ, *Introduzione...*; dz. cyt., 53-57; J. PINELL, *La Liturgia ispanica, Anàmnesis 2*, dz. cyt., 70-88.

7. Liturgia celtycka

Chrześcijaństwo dotarło do Irlandii najpierw drogą kontaktów handlowych z kontynentem i stopniowo rozwijało się. Papież Celestyn (+432) wysłał w 431 roku do Irlandii biskupa Palladiusza, aby zapewnić posługę religijną żyjącym tu chrześcijanom. W połowie V wieku przybył do Irlandii św. Patryk wysłany przez Kościół Brytyjski. W ten sposób Kościół irlandzki kształtował się pod wpływem tradycji galijskiej, rzymskiej i brytyjskiej. Wielki wpływ na życie Kościoła w Irlandii wywierali mnisi, dochodziło nawet do tego, że klasztory dominowały nad biskupstwami. Dwie tradycje liturgiczne istniejące na wyspie są pochodzenia monastycznego. Pomiedzy Irlandią i kontynentem istniały żywe kontakty: mnisi irlandzcy opuszczali swoją ojczyznę, wędrowali na kontynent i tutaj zakładali klasztory.

Liturgia celtycka, zawierająca wiele zwyczajów liturgicznych, praktykowana była od VI do IX wieku w Kościołach celtyckich Irlandii, Wielkiej Brytanii, Szkocji oraz na półwyspie zachodniej Francji (Bretania) gdzie osiedli celtowie. Niektórzy mówią, że należy mówić o liturgiach celtyckich, bo takie było zróżnicowanie liturgii w poszczególnych wspólnotach. Płynęło to stąd, iż w tych rejonach nie było dużych miast, które zwykle stawały się centrami także życia liturgicznego.

Zachowane źródła nie pozwalają na dokładne odtworzenie liturgii celtyckiej. Analiza zachowanych tekstów wskazuje, że liturgia celtycka pozostawała w ścisłym związku z innymi liturgiami zachodnimi, posługiwała się swobodnie źródłami rzymskimi, hiszpańskimi, ambrozjańskimi i galijskimi. Mało jest własnych tekstów w liturgii celtyckiej, powstałe są ubogie co do formy i treści. Irlandia leżała przecież daleko od cywilizacji rzymskiej⁸

***

W czasach Ojców Kościoła życie liturgiczne nie posiada jeszcze takiej jedności jaką osiągnie w późniejszych wiekach. Liturgia rzymska jest wtedy liturgią Rzymu, zaś inne Kościoły posiadają własne liturgie. Możemy mówić o istniejącym wtedy pluralizmie liturgicznym lub też o istnieniu rodzin liturgicznych. Dla nas, przyzwyczajonych od wieków do jednej liturgii w całym Kościele jest to nawet trudne do wyobrażenia. Wydaje nam się, że jedna liturgia jest fundamentem istnienia jednej wiary. Kościół starożytny miał inne doświadczenie: jedna wiara wyrażała się w różnorodności liturgii. Czasy Ojców Kościoła to okres formowania się liturgii, powstawania obrzędów i modlitw. Wtedy to wchodzi do liturgii stałe modlitwy, dobiegł końca okres spontanicznej twórczości. Ojcowie Kościoła są świadkami powstawania pierwszych zbiorów modlitw nazywanych *Libelli*, sami tworzą teksty liturgiczne. Badania późniejszych ksiąg liturgicznych prowadzą do odkrywania w nich najstarszych tekstów sięgających tych twórczych początków. Ojcowie Kościoła jako biskupi celebrowali liturgię, uczyli o niej, wprowadzali wiernych w święte obrzędy. Liturgia była dla nich życiem Kościoła, nie była zaś, jak dla nas, dyscypliną teologiczną czy teoretycznym

⁸ Por. M. AUGÉ, *Introduzione...*; dz. cyt., 47-52; A. KING, *Liturgies anciennes*, dz. cyt., 251-372; J. PINELL, *La Liturgia celtica, Anàmnesis 2*, dz. cyt., 67-70.

rozważaniem. Wielcy Ojcowie, jak Leon Wielki i Grzegorz Wielki, Ambroży czy Augustyn, wywarli niezatarty wpływ na liturgię swoich Kościołów, który trwa do dziś. Ojcowie hiszpańscy mieli swój duży wkład w rozwój liturgii hiszpańskiej. W naszym artykule chcieliśmy ukazać liturgię tamtych czasów i wpływ Ojców na życie liturgiczne Kościoła.

LITURGIA DELLA CHIESA NEL TEMPO DEI PADRI

Riassunto

I Padri della Chiesa vivevano nel periodo della formazione della liturgia, nel tempo della nascita del pluralismo liturgico. La Chiesa di questo tempo non conosce l'unità della liturgia ma le grandi famiglie liturgiche. Esiste la liturgia romana, africana, milanese, gallicana, spagnola e celtica. S. Augustino celebrava la liturgia africana, s. Ambrogio la liturgia milanese, s. Leone e s. Gregorio la liturgia romana. I Padri della Chiesa erano dei vescovi, pastori delle loro Chiese e celebravano la liturgia con il loro popolo. Spesso hanno insegnato sulla liturgia. In quel tempo nella liturgia la Chiesa usa dei testi fissi, si formano i primi libri liturgici. Il papa Gregorio Magno ed Ambrogio organizzano la liturgia nelle loro Chiese. Secondo la tradizione i Padri sono anche gli autori dei testi liturgici. Nel articolo abbiamo tentato di presentare la vita liturgica della Chiesa nei tempi dei Padri e sottolineare anche il grande ruolo dei Padri nello sviluppo della vita liturgica.